

Vassányi Miklós

Bevezető John Toland harmadik Szeréna-leveléhez

John Toland (1670–1722) talán legfontosabb Szeréna-levele a harmadik. Témája a pogány politeizmus eredete, melyet Toland egyetlen forrásban, az *egyiptomi halottkultuszban* azonosít. A pogány kultusz és rítus elemzése után kritikusan állást foglal a katolicizmus kapcsán is, és végül kivonatossan ismerteti felfogását a kereszténység ideáltípusáról.

A levél főtételét a 9. fejezet fogalmazza meg: „a bálványimádás [babona és politeizmus] minden formája eredetileg [...] a holttestekkel kapcsolatos emberi fogalmakból s cselekvésekből vette kezdetét.” Itt közelebbről az egyiptomi temetési rítus halottidcsőítő részére, a halottra való kegyes és örökös emlékezés szokására kell gondolnunk. A csillagok istenítése is csupán jeles emberek emlékeztetének megőrzésére, felistenítésére szolgált, mondja Toland. A következő lépés az volt, hogy az egyiptomiak az idő hetekre és hónapokra való felosztása során egy-egy ilyen 'istenhez' hozzárendeltek egy-egy időszakot. Erre épült a csillagjóslás. A halottkultusz analógiájára további, immár elvont dolgoknak tulajdonították az isteni mivoltot. A halhatatlanság-hit, a szellemekbe és kísértetekbe vetett hit is a múmiák hosszú fennmaradásából származott (mint azt a második levél is állította).

Az ókori egyiptomiak – Toland szerint – elsősorban fáraóik emlékeztetét kívánták megőrizni a felistenítés révén: valójában minden isten földi király volt valamikor. Toland interpretatív álláspontja tehát euhémérista.¹ Az istenképzet emberi eredete mellett szól az istenábrázolások antropomorfizmusa: „e szobrok is bizonyítják, hogy az istenek emberalakúak és emberi eredetűek voltak [...]”. Szerzőnk további euhémérista érvként hozza fel, hogy az istenek „mindig abban az állapotban lépnek színre, amelyben [emberként] meghaltak, s [...] viselik összes, [földi] életük során hordozott, megkülönböztető jegyüket”.

A zsarnoki államrend által befolyásolt egyiptomi gondolkodás úgy fogta fel az istent, mint királyt, akinek palotát (templomot) kell építeni, és dús ajándékokat (áldozatokat) kell adni. A papi hivatás ezzel párhuzamosan az uralkodók közvetlen szolgáinak feladatköreiből nőtt ki. A pogány istenfogalom sajátos jellegét tehát a diktatórikus államforma alakította ki, ez határozta meg a vallási tudat istenképzeteit is, érvel Toland.

A levél utolsó fejezetei dicsérik a pogány *monoteista* tendenciákat, és mérsékelten védik a kereszténységet a pogány *politeizmussal* szemben. Toland álláspontja kiegyensúlyozottnak nevezhető, amikor kifejti, hogy a *pogány* monoteizmus valójában sem jobb, sem rosszabb nem volt, mint a *keresztény*. Az egyik keresztény egyház, a katolikus, ugyanakkor határozott kritikában részesül: Toland szerint 'az egész világ babonái együttvéve könnyű és tolerálható vallást alkotnának' a katolikus valláshoz képest. A 21. fejezet szerint a katolicizmus merő babona és bálványimádás.

¹ A valláskritikus Euhemerusról lásd a fordítás 44. lábjegyzetét.

A levél e végső szakasza – a 2. fejezetével együtt – röviden reflektál az igaz vallás fogalmára is, 'az ész egyenes és könnyű ösvényére' hivatkozva. Szemben a második Szeréna-levellel, Toland a jelen, harmadik levélben elismerni látszik egy 'mesterkéletlen vallást', amely 'egyezik az isteni természet egyszerűségével, amennyiben a hely s az idő meghatározatlansága fejezi ki leghívebben a mindenhatóságot és a mindenütt jelenvalóságot'.² Ez a 'természetes ősvallás' még Egyiptomban is megvolt a politeizmus elterjedése előtt. Az ideális vallás rövid jellemzése során azonban mégis inkább a *kereszténység* dogmáktól és 'bálványimádástól' megtisztított válfajára ismerünk rá. Amint szerzőnk írja, a kereszténység olyan intézmény, „melynek célja az, hogy megreformálja erkölcsünket, helyes fogalmakat adjon nekünk az Istenségről, s következképp, hogy megszüntessen minden babonás véleményt és praktikát”. Ez tehát egy papi közbenjárástól, képimádástól és rituálétól megtisztított észvallás és cselekvő morálitás ötvözete. Ezt az értelmezést támasztja alá a zárófejezet is, mely fájjalja, hogy 'Jézus Krisztus világos tanítása' babonás misztériumvallássá alacsonyodott le, holott – mint a *Christianity not mysterious* kimutatta – a krisztusi kereszténység semmi olyan dogmát nem tanít, amely meghaladná az észet.

A természetes vallás mint evangéliumi kereszténység tolandi rekonstrukciója meggyőző lehet, bár nem teljesen kifejtett. A pogány politeizmus eredetmagyarázata azonban attól a súlyos logikai problémától szenved, hogy épp az *istenképzet mint olyan* eredetét nem magyarázza. Nem válik ugyanis világossá, hogy miért volt szükség *egyáltalán* istenképzetet felvenni. A tolandi álláspont logikai szempontból nézve *előfeltételezi* az istenképzetet, ahelyett, hogy magyarázná az eredetét. Amit az előadott hipotézis esetleg valóban magyarázhatna, az nem több, mint a lélek halhatatlanságába vetett hit. A diktatórikus államformával való kapcsolatba hozatal vallástudományi nehézsége pedig az, hogy sok népnél (így például az eszkimóknál is) vannak ugyan istenképzetek, de nincs parancs-uralmi államrend. A tolandi rekonstrukció dialektikai nehézségeit általában szemlélteti az a megállapítás, hogy (például) a szerencse Fortuna istennőként való tisztelete és az egyiptomi halottkultusz között egyáltalán semmi tartalmi, történeti, genetikai összefüggést nem észlelünk. Vallástörténeti szempontból nézve sokkal egyszerűbbnek tűnik azt gondolni, hogy az egyes istenalakok lokális eredetűek, és hogy legalábbis autentikus valóságértelmezések, melyek révén az archaikus racionalitás a világ lehető legésszerűbb magyarázatára törekszik, s amelyek a képzelőerő együttműködése nyomán különböző alakokat, formákat nyertek ugyan, de alapjuk egy szentként értelmezett, magasabb rendűnek tartott valóság megtapasztalása.

² 2. fejezet